

Stille ontheemding

Een verslag van het NVPP-congres op 5 november 2021. Op dit hybride congres was tot vreugde van de verslaggever een aanzienlijk aantal jonge leden aanwezig. Titel van de laatste lezing: *Entering old age*.

Door Monique Leferink op Reinink

De Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie (NVPP) bood in november het afgelopen jaar een congres met een aansprekende titel, want wie voelt zich, vooral in deze tijd, met zoveel dreiging, fragmentatie en polarisatie, nu niet af en toe stil ontheemd? Het was dit jaar een hybride congres, deels live vanuit het Compagnietheater in Amsterdam, deels online. Vanwege het grote aantal nieuwe Covid-besmettingen besloot ik het congres online te volgen, wat goed mogelijk bleek. De organisatie was voortreffelijk.

In het welkomstwoord stond NVPP-bestuursvoorzitter **Paul Wijts** erbij stil dat ook hulpverleners zich in deze tijd ontheemd kunnen voelen. Hij zag een mogelijk deel van de oplossing in het creëren van een 'breed psychoanalytisch huis', in het op zoek gaan naar verbondenheid. Een mooi initiatief vond ik het aanbod voor leden van de NVPP om kennis te maken met elkaars werkmethode. Hoopgevend was bovendien het aanzienlijke aantal jonge leden dat op het congres aanwezig was.

Juud Jonckheer, de dagvoorzitter, begon met verbinding ter plekke, zij vroeg de congresgangers in de zaal zich kort voor te stellen aan mensen die ze nog niet kenden. Dit verzoek werd enthousiast ontvangen, want dit kennismaken bleek niet zo gemakkelijk weer te stoppen. Vervolgens leidde zij het thema van de dag in met een mooie beschrijving van het pijnlijke gevoel van ontheemding van een adolescente die het

ouderlijk huis verliet voor een verblijf in de Verenigde Staten. Het niemandsland van kale, kille wachtruimten bij het overstappen op het vliegveld, het door niemand worden gekend, deed haar oorspronkelijke euforie verdwijnen en maakte plaats voor een gevoel van ontheemding. Eenmaal weer terug in Nederland bleek het 'thuis' ook niet meer zoals het was. Jonckheer definieerde ontheemding als 'verlaten wat eens vanzelfsprekend was en waarmee we ons toch verbonden voelen'. Ik vroeg me af of dit gevoel van je toch verbonden voelen wel altijd een rol speelt bij ontheemding. Soms kan de wanhoop en het gevoel van ontworteld zijn mijns inziens resulteren in een gevoel van totale verlatenheid en wanhoop.

Jos van Mosel opende de reeks lezingen met de voordracht *Wat als...? Gedachten over de gevolgen van afstand en adoptie*. Hij

In de mythologie zijn geadopteerde kinderen als Mozes, Ion en Oedipus een bedreiging van de bestaande orde

vertelde hoe hij vroeger een gezinsvervangend tehuis had bezocht voor 8 tot 12-jarigen. Een van de jongens wilde hem graag zijn kamer laten zien, en vroeg 'wil jij mijn beste vriend zijn?' Van Mosel wees op de oppervlakkige hechting die zich kan voordoen bij deze kinderen, het beroep dat gedaan wordt op de ander, waardoor je in een behandeling soms kunt denken 'ik stop de therapie en adopteer de patiënt'.

Van Mosel noemde verschillende vormen van ontheemding:

- geadopteerd zijn (interlandelijk het hebben van een afstandsmoeder)
- een onderduikkind (geweest) zijn
- een kind zijn waarvan beide ouders zijn overleden
- een kind zijn waarvan een ouder is overleden en mogelijk een of beide ouders zijn hertrouwd
- pleegouders hebben

Daarnaast refereerde hij aan mythologische figuren als Mozes, Ion, Oedipus. In al deze verhalen is het kind een bedreiging van de bestaande orde. Centrale vragen bij adoptie zijn veelal 'Waarom moest ik weg?' en 'Waar kom ik vandaan?'

Bij vroege adoptie is de geest van het kind nog verre van rijp om de ingrijpende ruptuur die adoptie met zich meebrengt te verdragen. Hulpeloosheid voelt dan als bodemloosheid met alle latere gevolgen van dien zoals splitsing, controleverlies en zelfdestructief gedrag. Bovendien kan zich de onbewuste overtuiging vastzetten dat 'van mij niet kan worden gehouden'. Een andere interessante dynamiek is wat Van Mosel noemde 'het dobbelsteenfenomeen': de gedachte dat toevallig deze ouders je hebben geadopteerd, maar dat het net zo goed andere ouders hadden kunnen zijn, het lot bepaalt. Fantasieën over wat er anders had kunnen zijn, kunnen dan innerlijk blijven voortleven. Motieven voor de adoptie spelen eveneens een belangwekkende rol. Ook bij de adoptieouders speelt innerlijke dynamiek, zoals het moeten onderkennen van het verlies van de mogelijkheid een eigen kind te krijgen ('*The primal wound*'), het gevoel een indringer te zijn en/of het streven de ultieme goede ouder te worden,

waarbij de boosheid zich kan richten op de biologische ouder(s). De biologische moeder kan het gevoel hebben waardeloos te zijn. Nogal eens ontwikkelt zich volgens Van Mosel een 'bloody war of loyalty'. In de behandeling herhaalt zich in de overdracht vaak 'Blijf jij? Kan ik blijven?', waarbij de therapeut als geboortouder en als adoptieouder kan worden beleefd. Werkelijk contact leggen blijkt moeilijk: vaak is er bij de geadopteerde een diep geworteld wantrouwen en *enactment* van vroege hechtingsstructuren. Zoals een adoptieouder zei: 'Ik heb hem nooit echt leren kennen'. Soms is het hoogst haalbare juist het mankeren kunnen herkennen, een gemankeerde herkenning, waarbij beide betrokkenen elkaar blijven missen. Ik vond het een prachtige, ontroerende lezing en kreeg de indruk dat velen deze beleving met mij deelden.

Ingrid Groenendijk en **Nienke Vos** stonden in hun lezing stil bij ervaringen van ontheemding, geloofsbeleving en geloofsverlating in het leven en de poëzie van Ida Gerhardt. Zij lazen enkele markante gedichten van Ida Gerhardt voor, uit de cyclus *In Memoriam Matris*. Dat begint met het volgende gedicht:

Aan allen

*Ik heb dit donkere boek geschreven,
want God heeft het mij opgelegd.
Geen uur ben ik alleen gebleven
dat het mij niet werd aangezegd.
Ik – vriend van stilte, dier en plant,
schreef naar zijn wil, met grijze haren,
de gruwelen van mijn kinderjaren
op deze doortocht naar zijn land.*

Bekend in deze cyclus is eveneens Gerhardts *Kinderherinnering* met de volgende slotregels:

*Opeens voelde ik, dat gij mij naar het water
trok.*

*Gij zijt gekeerd, omdat ik wild en angstig
schreide.*

*Wit liep gij op de dijk; ik hangend aan uw rok.
Moeder en kind: vijanden en bondgenoten
beide.*

Gerhardts moeder was een psychiatrische patiënt. Mij was hierover al een en ander bekend uit de indringende biografie die Mieke Koenen schreef over het leven en werk van Ida Gerhardt.

Gerhardt wist haar gevoel van ontheemd zijn, van onveiligheid, gebrek aan warmte en affectie te overwinnen door haar poëtisch talent, de liefdesrelatie met Marie van der Zeyde en haar geloof. Het geloof heeft haar niet losgelaten, bood haar de mogelijkheid een reis te maken naar de donkerte van haar jeugd. Na deze cyclus werd Gerhardts werk lichter en meer in verbinding. Op veel latere leeftijd worstelde zij evenwel met een groot gevoel van miskenning en wanen, wat mij bij de vraag opriep of, bij een verminderde weerstand die de ouderdom met zich meebracht, het donkere verleden toch niet opnieuw een (te) grote invloed had.

Een filmfragment uit de Netflixserie *Unorthodox* naar het gelijknamige boek van Deborah Feldman gaf vervolgens de worsteling en bevrijding weer van een chassidische jonge vrouw die besloot haar streng gelovige gemeenschap te verlaten. Het hierop volgende gevoel van ontheemd zijn wist zij uiteindelijk te overwinnen door zich te identificeren met haar grootmoeder, die zichzelf na Auschwitz opnieuw een leven schiep.

Feldman ging uiteindelijk in Duitsland wonen en heeft nu wel het gevoel een thuis te hebben. Thuis bleek 'de innerlijke ruimte die je in jezelf mee kunt dragen'. Een treffende omschrijving.

De sprekers stonden stil bij aspecten die een rol spelen bij de gevolgen van geloofsverlating zoals de mate van loyaliteit, de mate van socialisatie en ingebed zijn in de geloofsgemeenschap, de levensfase waarin je het geloof verlaat (is het een afzetten tegen of een weloverwogen keuze?) en de mate van verandering in je leven door de geloofsverlating. Van belang is ook de vraag of geloofsverlating tot verdere groei leidt of juist tot stagnatie. En: vindt er een nieuwe symbolisering en verdieping plaats?

Hierna werd stilgestaan bij de mogelijke reden van Sigmund Freuds zeer kritische houding tegenover het geloof. Freud bleek zijn Joodse vrouw Martha zelfs te hebben verboden Joodse rituelen uit te voeren.

Waarom deze starre en dwingende houding?

De spreker noemde Anna Rizzuto, die hier in haar boek *Why did Freud reject God?* bij stil staat. Rizzuto beschrijft in haar boek hoe Freud al jong in contact kwam met de dood en onveiligheid. Een intieme band met zijn moeder had hij niet en hij was al jong teleurgesteld in zijn vader. Met zijn kindermisje had hij wel een affectieve band, maar zij werd plotseling ontslagen toen Freud drie jaar oud was. Freud moet al jong hebben ervaren dat er niet zoiets als bescherming was en dat hij er alleen voor stond in een vijandige wereld. Nu is volgens de sprekers voor geloven vertrouwen nodig, en dat vertrouwen was er bij Freud niet meer. Opvallend is dat hij wel een grote archeologische verzameling had van beeldjes die zijn 'helpers' waren en waar hij erg aan gehecht

was. Beeldjes die bovendien gelijkenis vertoonden met afbeeldingen in de oude Philipsbijbel uit zijn jeugd.

Sprekers benadrukten het belang van een verbeeldingsrijke verbondenheid om onze levenslust te behouden. Een prachtige lezing.

De derde spreker was **Bas Heijne**, schrijver, essayist en winnaar van de PC Hooftprijs 2017 voor zijn essays. Hij toonde het omslag van een *Time* van vijftien jaar geleden waarop in grote letters stond 'YOU!' *You can control the information age...* Het getuigde destijds van een groot optimisme. Inmiddels is de stemming volgens Heijne radicaal omgeslagen en heerst er een inktzwart pessimisme. Het subject is tot object verworden. Het individu wordt vooral een verzameling data; basale zaken als geld, gezondheid en contacten worden steeds meer het leven zelf in plaats van de basis om vanuit te leven en ons streven is oneindig.

*Het realiteitsprincipe
wordt ondergeschikt
gemaakt aan
het lustprincipe,
aldus Bas Heijne*

Deze tijd wordt volgens Heijne gekenmerkt door een groot onbehagen: wantrouwen naar de samenleving als geheel, een kloof tussen zelfbeeld en werkelijkheid en gebrek aan 'resonantie', een concept van socioloog Hartmund Rosa waarmee hij ons vermogen ons te laten raken uitdrukt. Heijne noemde

in dit kader ook 'l'individu tiran' naar Eric Sadin, de woedende mens, die ontdekt dat de hem voorgehouden belofte een illusie blijkt.

Heijne hekelde het 'veralgemeenseerde schermsamenzijn' en de passieve rol achter het scherm waarbij je een voortdurend een informatiebombardement ondergaat. Zo wordt de mens een prooi in een ongenaakbare wereld, waardoor een gevoel van ont-heemding ontstaat. Het realiteitsprincipe wordt weggemoffeld en ondergeschikt gemaakt aan het lustprincipe. Het debat voltrekt zich vooral in de talkshows op de televisie.

Donkerte alom, maar hoe het tij te keren? Heijne noemde terugkeer naar het realiteitsprincipe van groot belang en je los proberen te maken van het systeem. Dit laatste moet dan wel meer zijn dan 'zonder wifi naar een eiland gaan'. Daarnaast is een bewustzijnsverandering belangrijk, omdat ons mensbeeld wordt beïnvloed door de digitalisering. Heijne bracht zijn betoog losjes en met humor, terwijl in zijn lezing de inktzwarte essentie van deze tijd goed werd neergezet. Zelf zag ik naast terugkeer naar het realiteitsprincipe vooral het ont-wikkelen van een relationeel bewustzijn als van groot belang om een ommekeer te bewerkstelligen.

Na een muzikaal intermezzo met gitaar en subtiele zang van Mose Franssen hield **Catherine Pannevis** een boeiende lezing, waarin zij uitvoerig verslag deed van een behandeling van een jonge vrouw die zij eerst in kinderaanlyse had gehad en die zich op 17-jarige leeftijd opnieuw bij haar aan-meldde. In de behandeling stonden proble-men in de relationele afstemming centraal:

dwingen/gedwongen worden, wie neemt het initiatief, wantrouwen/vertrouwen, slachtofer/dader, wel/niet kwetsbaar durven zijn, je wel/niet durven laten raken. De analyse cirkelde om een elkaar aanvankelijk niet kunnen vinden, maar beetje bij beetje keerde het tij, tot het (toen nog) meisje haar therapeut een bosje madeliefjes én de rode steen gaf die zij weken eerder toch bleek te hebben meegenomen.

Door gebrek aan een goede afstemming (vader bleek later autistisch) was er bij cliënte een gevoel van ontheemd zijn dat moeilijk te bewerken bleek. De lezing was een mooie weergave van de grote toewijding, het geduld en het vermogen tot zelfreflectie van de therapeut, waardoor breuken in de therapeutische relatie hersteld konden worden.

Online voegde **Marie Rose Moro** zich vervolgens bij ons. Zij is hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie aan de Universiteit van Parijs, tevens psychoanalytica, filosoof, antropoloog en kinder- en jeugdpsychiater. Haar lezing was getiteld: *Growing up away from home. Loneliness and discretion of migrant parents*. Moro bleek positief te zijn getest op Covid, en hield daarom haar lezing online. Zij wekte de indruk wat vermoeid te zijn, desondanks was haar woordenvloed nauwelijks te stuiten, waarbij de ene na de andere sheet voorbijkwam. Het ging me allemaal wat te snel, het belang van haar lezing was evenwel onmiskenbaar. Hoe kunnen therapeut en maatschappij migranten-ouders bijstaan? Wanneer het ouderschap faalt, ligt daar immers de basis voor tal van maatschappelijke problemen zoals geweld en uitsluiting. Moro vertelde beïnvloed te zijn door Anna Freud en Serge Lebovici, beiden creëerden een setting voor de

behandeling van kinderen. Ook Moro heeft dit gedaan in haar *Maison des Adolescents*, *Hospital Cochin*, *Maison de Solenn*. Haar werkwijze is uniek: samen met een multidisciplinair team gaat zij in gesprek met ouders en kind(eren), waarbij zij bijvoorbeeld openlijk vraagt naar dromen. Moro liet een videofragment zien, waarin Afrikaanse ouders ten einde raad waren vanwege het onophoudelijk huilen en schreeuwen van hun anderhalfjarige zoon Siakin. Moro vroeg de moeder naar een recente droom. Uit deze droom bleek dat staan, blijven staan, moeten staan, niet (kunnen) zitten een belangwekkend thema was. Het team (in dezelfde ruimte) werd gevraagd naar associaties. Siakin bleek het verdriet en de vermoeidheid van de moeder te vertolken, waarbij hij gaandeweg de sessie duidelijk rustiger werd. Zijn oudere broer gedroeg zich juist opvallend rustig, bleek zelfs een belangrijke bron van troost voor Siakin. Moro stipte in haar lange betoog veel thema's aan, zoals het belang van het inzetten van verschillende disciplines bij diagnose en behandeling, het onderzoeken van de representaties en geloofsovertuigingen van een bepaalde cultuur, het onderzoeken van de manier waarop binnen de cultuur invulling wordt gegeven aan het ouderschap, de effecten van migratie op groeps- individuenouderschapsniveau en de betekenis van gebrek aan steun en afwezigheid van het culturele framework, Zij liet twee afbeeldingen zien van moeders in interactie met hun kind. Hier in het Westen zijn wij 'distant', wij kijken het kind aan en raken het aan. In Afrikaanse landen dragen moeders hun kind dicht tegen hun lichaam aan, een 'proximaal' contact. Dat de

moeders in deze cultuur het kind dan niet aan kunnen kijken, betekent allerm minst dat het geen goede moeders zouden zijn. Een eyeopener voor onze westerse ogen. Moro noemt haar onderzoeks- en behandelmethode *ethno-psychoanalysis*. Zij exploreert drie niveaus: om wie gaat het? Waarom dit gedrag? Wat kan er worden gedaan? Het tegengaan dat ouders alleen komen te staan en het bewerkstelligen dat ouders twee verschillende culturele werelden vrij in en uit te kunnen gaan, zijn haar belangrijkste pijlers. Een lezing die zo veelomvattend was in zo'n korte tijd, dat het vraagt om en doet verlangen naar verdere kennismaking.

De slotlezing werd (online) gehouden door **Salman Akhtar**. Ik zag hem na ruim vijftien jaar weer terug, zijn zelfbewuste en met humor doorspekte presentatie leek nog dezelfde. Tegelijkertijd leek hij wat minder transparant, zijn gezicht toonde minder mimiek, de verbinding kwam voor mij ook wat minder tot stand. Had dit te maken met de onlinepresentatie of met zijn *Entering old age*, de titel van zijn lezing? Akhtar vroeg ons 'Is oud worden verdrietig?' en 'Alleen maar verdrietig?' Hij gaf zelf het antwoord, ja en nee.

Welzijn in de ouderdom is volgens Akhtar afhankelijk van de balans tussen liefde en haat. Waarbij hij benadrukte dat niemand aan haat kan ontsnappen. Voel je je uitgeblust, dan kan 's avonds bij een borrel eens flink kwaadspreken over iemand je weer levenslust geven. De zaal lachte, maar ik had er zo mijn vraagtekens bij. Akhtar noemde als bron van vreugde van het oud(er) zijn dat je grootouder wordt. Boven de 65 ben je minder agressief, het ego is steviger, je bent als grootouder parttime

ouder, we kennen onze fouten, we identificeren ons met het geïdealiseerde deel van het kleinkind en we krijgen een tweede kans een goede ouder te zijn. Wat is er nu mooier dan dat? Bovendien kun je de illusie houden dat een deel van je blijft voortbestaan.

Voelt de gepensioneerde zich vrij van of vrij tot?

Over hoe het dan moet met ouderen die geen kinderen en kleinkinderen hebben sprak hij verder niet.

Het slechte nieuws wat betreft ouder worden is volgens hem dat je met pensioen gaat en ook anderszins gaat afschalen: vaak ga je in een kleiner huis wonen en geef je spullen weg. Het biedt dan wel de mogelijkheid anderen iets te bieden, waaraan je mogelijk vreugde kunt beleven. Het verlies van partner of vrienden is eveneens pijnlijk, temeer daar er op latere leeftijd niet zoveel kans is weer een relatie of vriendschappen op te bouwen. Het gaat dan om 'replacement' in plaats van 'replacment': om je innerlijk anders te verhouden tot je innerlijke objecten. Ook is het belangrijk erbij stil te staan of je bij je pensioen vrij voelt van of vrij voelt tot. Wat ga je doen? Werk blijft volgens Akhtar nu eenmaal een belangrijk deel van het leven, al word je er misschien niet meer voor betaald. Het ziek worden, of moeten leven met beperkingen is een derde aandachtspunt. Volgens Akhtar kunnen vrouwen daar in het algemeen beter mee omgaan dan mannen. De dood moet je volgens hem plannen, hoe wil je sterven? Hoe wil je dat je uitvaart eruit ziet? Zijn uitspraken *'death is like a raindrop falling on the river'* en *'we are*

lucky that we die', leken het donkere tij weer enigszins te moeten keren, maar uiteindelijk is er geen ontkomen aan: *'the great magician will put me in a box'*.

Op een vraag uit de zaal of hij een voorstander was van euthanasie, antwoordde hij tweeledig: je bent niet helemaal de eigenaar van je leven, er zijn ook anderen bij betrokken én: het is goed om grip te voelen op je leven, ik ben vóór.

Aangeslagen en met af en toe een lach, kwamen we zo vanuit ontheemding bij een beetje grip. Nu stap voor stap verder, in verbondenheid.

Wat een inspirerend congres.